

Altruism and Social Capital: A Quranic Approach

Mohsen Rddadi*

Assistant Professor, Research Center for Culture and Social Studies, Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran

(Received: May 9, 2020 - Accepted: July 13, 2020)

Abstract

Social capital is one of the concepts used in the social sciences to describe solidarity and trust in society. The existence of social capital facilitates many social connections. In this article, an attempt is made to discuss the relationship between social capital and altruism. The main question of the article is "How can social capital help strengthen altruism in society?" This article first divides altruism into "cognitive" and "behavioral" levels. Then, an attempt is made to present an Islamic model of social capital that is cognitively related to altruism. The religious model of social capital that increases altruism in society is: "The pervasiveness of social trust based on faith in God, by the norm of passing over what you love and need, in the Brotherhood network." This social capital can spread altruism in society and pave the way for altruism behaviors in society. The research method in this paper is conceptual analysis.

Keywords

Social Capital, altruism, Qur'anic Studies, Social Policy Making.

* **Corresponding Author, Email:** radadi@iict.ac.ir

سرمایه اجتماعی و ایثار: رویکردی قرآنی

محسن ردادی*

استادیار، پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۲۳)

چکیده

سرمایه اجتماعی از مفاهیمی است که در علوم اجتماعی برای توصیف همبستگی و اعتماد در جامعه به کار می‌رود. وجود سرمایه اجتماعی بسیاری از ارتباطات اجتماعی را تسهیل می‌کند. در این نوشتار تلاش می‌شود ارتباط سرمایه اجتماعی در ایجاد ایثار بررسی شود. سؤال اصلی پژوهش این است که «سرمایه اجتماعی چگونه می‌تواند به تقویت ایثار در جامعه کمک کند؟» در این زمینه، با بهره‌گیری از آیات شریفه قرآن کریم، الگویی از سرمایه اجتماعی ارائه می‌شود که به افزایش ایثار در جامعه کمک می‌کند. مدل دینی سرمایه اجتماعی که باعث افزایش ایثار در جامعه می‌شود عبارت است از «فراگیر شدن اعتماد اجتماعی متکی به ایمان به خدا، به کمک هنجار گذشتن از آنچه دوست دارید و به آن نیاز دارید، در شبکه اخوت». این سرمایه اجتماعی می‌تواند ایثار را در جامعه گسترش دهد و زمینه‌ساز رفتارهای ایثارگرانه در جامعه باشد. روش تحقیق در این پژوهش تحلیل مفهومی است.

کلیدواژگان

ایثار، سرمایه اجتماعی، سیاست‌گذاری اجتماعی، مطالعات قرآنی.

* رایانامه نویسنده مسئول: radadi@iict.ac.ir

بیان مسئله

سرمایه اجتماعی و ایثار دو مفهوم و پدیده اجتماعی‌اند که بیشتر با آثار و نتایجشان در جامعه شناسایی می‌شوند؛ به‌خصوص ایثار در جامعه هنگام جنگ و بحران با بذل جان و مال و آسایش برای هم‌وطنان خود را نشان می‌دهد.

اگر ایثار را فرایندی بدانیم که مرحله آشکار شدن آن رفتار است، باید به این نکته ملتزم باشیم که برخی مراحل و سطوح پیش از این وجود داشته‌اند که قابل شناسایی‌اند. به نظر می‌رسد حداقل یک سطح «شناختی» پیش از بروز رفتار ایثارگرانه وجود دارد که طی آن فرد «انگیزه» و «آمادگی» لازم برای ایثار را در خود ایجاد می‌کند. سطح شناختی ایثار به این معناست که فرد از نظر اعتقاد، افکار، نگرش، انتظار، و سایر رویدادهای ذهنی خود را به ایثار و از خودگذشتگی ملزم بداند. در این پژوهش قرار است به این سطح شناختی از ایثار پرداخته شود.

موضوع اصلی پژوهش این است که از سرمایه اجتماعی به مثابه یک ابزار استفاده شود تا بتوان به گسترش ایثار در جامعه کمک کرد. زیرا سرمایه اجتماعی و ایثار نقاط تقاطع زیادی دارند. در این نوشتار تلاش می‌شود ارتباط سرمایه اجتماعی در ایجاد ایثار شناختی بررسی شود و سؤال اصلی این است که «سرمایه اجتماعی چگونه می‌تواند به تقویت ایثار شناختی در جامعه کمک کند؟»

پیشینه

ایثار را می‌توان «رفتار ارتباطی که کنشگر با نیت خیر در امری که به آن نیاز یا دل بستگی دارد دیگری را بر خود مقدم دارد» (محسنی و قراملکی ۱۳۹۵) تعریف کرد. ایثار به دو سطح یا نوع شناختی و رفتاری تقسیم می‌شود. در منابع بومی به موضوع ایثار در سطح شناختی اشاره شده است. ابوعلی مسکویه در کتاب تهذیب الاخلاق ایثار را «فضیلتی از آن نفس که به واسطه آن انسان به اراده و اختیار از برآوردن برخی از نیازهایش خودداری می‌کند تا آن را به کسانی که استحقاق دارند عطا کند.» (مسکویه ۱۴۲۶: ۴۴، به نقل از محسنی و قراملکی) تعریف می‌کند. این تعریف مفهوم شناختی از ایثار را بازگو می‌کند. تعریف تلمسانی از ایثار نیز چنین است و سطح شناختی از ایثار (نه سطح رفتاری) را مطمح نظر قرار می‌دهد: «برگزیدن کسی که می‌خواهی به او خیر برسانی.» (مسکویه ۱۴۲۶: ۴۲۷، به نقل از محسنی و قراملکی). بنابراین اندیشمندان اسلامی

متقدم درکی شناختی و مبتنی بر مفاهیمی همچون فضیلت، اراده، برگزیدن، و ... از ایثار داشته‌اند و این‌گونه نبوده که ایثار را یک رفتار بدانند. بر همین اساس می‌توان گفت ایثار شناختی اهمیتی ویژه دارد و لازم است بدان توجه و درباره آن مطالعه شود.

در زمینه سرمایه اجتماعی^۱ تحقیقات فراوانی صورت گرفته است. سرمایه اجتماعی در کنار سایر انواع سرمایه جزء دارایی‌های فرد قرار می‌گیرد. بوردیو^۲ یکی از صاحب‌نظرانی است که در موضوع سرمایه اجتماعی، نخستین بار، ارتباطات نهادینه‌شده را مبنای تعریف خود قرار داد. به نظر او سرمایه اجتماعی دربرگیرنده روابط اجتماعی ارزشمند میان آدم‌هاست (الوانی و سید نقوی ۱۳۸۱: ۴ - ۵). سرمایه اجتماعی از نظر وی سرمایه ارتباطات جمعی است که در صورت لزوم حمایت‌های مفید را ایجاد می‌کند؛ سرمایه‌ای که مقبولیت دارد و غالباً زمانی که شخص می‌خواهد توجه مردم را در یک موقعیت اجتماعی مهم جلب کند ضروری است (Field 2003: 14-15). او بعدها این تعریف را اصلاح کرد و گفت: «سرمایه اجتماعی عبارت است از مجموعه منابع فیزیکی یا غیر فیزیکی در دسترس فرد یا گروهی که دارای شبکه نسبتاً بادوامی از ارتباطات نهادینه‌شده با آشنایی‌های دوجانبه و محترم هستند.» (تاج‌بخش ۱۳۸۵: ۳۰۸). در نظریه وی سرمایه اجتماعی به خانواده متکی است. سرمایه اجتماعی شرط و نتیجه (یا علت و معلول) تمشیت موفق سرمایه‌ای است که به وسیله اعضای واحد خانواده به صورت جمعی اکتساب شده است (بوردیو ۱۳۸۰: ۱۹۲).

همان‌طور که در نظریه بوردیو مشخص است، سرمایه اجتماعی نوعی از روابط ارزشمند جمعی است که جامعه آن را می‌پذیرد و بدان احترام می‌گذارد. اگر بتوانیم ارتباط‌های ارزشمند را افزایش دهیم، از سرمایه اجتماعی بیشتری برخوردار خواهیم بود.

جیمز کلمن نیز در تعریف خود از سرمایه اجتماعی بر روابط بین افراد تأکید کرده است: «سرمایه اجتماعی از روابط بین افراد یک اجتماع، به‌ویژه اجتماعات بسته، تشکیل شده است.» (Coleman 1988: 8). به نظر او سرمایه اجتماعی، مانند انواع دیگر سرمایه، مولد است و دستیابی به هدف‌های معینی را که در نبودن آن دست‌یافتنی نخواهد بود امکان‌پذیر می‌سازد. سرمایه

1. Social capital

2. Bourdieu

اجتماعی نه در افراد نه در ابزار فیزیکی تولید قرار ندارد (Greeley 1997: 587). سرمایه اجتماعی با کارکردش تعریف می‌شود. سرمایه اجتماعی شیئی واحد نیست؛ بلکه انواع چیزهای گوناگونی است که دو ویژگی مشترک دارند؛ همه آنها جنبه‌ای از یک ساخت اجتماعی هستند و واکنش‌های معین افرادی را که درون ساختارند تسهیل می‌کند (Coleman 1990: 306).

سرمایه اجتماعی در تعریف کلمن دایره وسیعی دارد. در واقع کلمن از اصطلاح سرمایه اجتماعی برای بیان بسیاری از مفاهیم دیگر- مانند اقتدار، اعتماد، هنجارها، الزام‌ها، انتظارات، اطلاعات، تحریم‌ها، غیر عمومی، برونی‌ها، و مانند آن- استفاده می‌کند (فاین ۱۳۸۵: ۱۴۲). از نظر پورتس نیز سرمایه اجتماعی از مشارکت مدنی، اعتماد به مؤسسات مدنی، و حس عضویت در یک جامعه، که هنجارهای اجتماعی و درون‌گروهی در آن وجود دارد، حاصل می‌شود (Portes & Landolt 1996: 94).

سرمایه اجتماعی به صورت ساده و خلاصه از نظر نویسنده عبارت است از «وجود روابط همدلانه مبتنی بر اعتماد میان افراد یک گروه از انسان‌ها».

ایثار شناختی

ایثار خیرخواهانه (با هدف نیکی رساندن به دیگران)، غیرموقعانه، غیرانتفاعی (به قصد سود کردن در زمان و مکان دیگری نیست)، فراوظیفه‌ای، و ارادی است و معمولاً ایثارگر را دچار سختی می‌کند.

ایثار را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد؛ «ایثار شناختی»، که به معنای احساس از خودگذشتگی یا مهم‌تر دانستن بهروزی دیگران نسبت به بهروزی خود است، و «ایثار رفتاری»، که به معنای دادن منابع مورد علاقه و مورد نیاز خود به دیگران از روی از خودگذشتگی است. در این پژوهش به ایثار در سطح شناختی پرداخته می‌شود. ایثار شناختی معمولاً قبل از ایثار رفتاری پدید می‌آید و ایثارگران حتماً ایثار در سطح شناختی را در خود نهادینه کرده‌اند. در واقع، آنها ابتدا دیگران را بر خود برتری می‌دهند و سپس اقدام به فداکاری برای آنها می‌کنند.

علت اینکه در این پژوهش بر ایثار شناختی بیشتر تأکید شده این است که اولاً به این نوع ایثار کمتر توجه می‌شود و معمولاً تحت تأثیر رفتارگرایی هر پدیده تا زمانی که به رفتار تبدیل نشده

اصلاً مشاهده نمی‌شود؛ درحالی‌که این سطح از ایثار نیز بسیار مهم و اساسی است. ثانیاً به نظر می‌رسد مشکل امروز کشور ایران در زمینه ایثار شناختی است نه رفتاری. اینکه در ایران ایثار به صورت یک فرهنگ فراگیر رواج پیدا نمی‌کند و خودخواهی‌ها زیاد است ناشی از بی‌توجهی به ایثار شناختی است که ذهن افراد جامعه را برای ایثار و برگزیدن دیگران بر خود آماده کند.

مؤلفه‌های شناختی ایثار عبارت‌اند از: نیک‌خواهی، الزام درونی، ترجیح دیگری بر خود، آمادگی برای پذیرش سختی. این چهار مؤلفه هنگامی که در کنار هم قرار بگیرند ایثار شناختی پدید می‌آید. البته ایثار در این مرحله بالقوه است و هنوز به عمل درنیامده است. بر اساس مؤلفه‌هایی که گفته شد می‌توان مفاهیم مخالف، مجانب، و مشابه ایثار را شناسایی کرد.

شناخت مفاهیم مشابه و مجانب ایثار می‌تواند به فهم بهتر ایثار یاری رساند.

یک. اقدام خیر: بخشندگی و گذشتن از بخشی از مال و ثروت. سخاوت و بخشندگی معمولاً به از خودگذشتگی نیاز ندارد. زیرا فرد سخی و کریم توان مالی دارد و بخشی از دارایی خود را، که به آن بی‌نیاز است یا نیاز مبرمی ندارد، می‌بخشد. سخاوتمندان اغلب ایثارگر نیستند. زیرا شرط لازم برای ایثار این است که فرد از آنچه مورد علاقه و نیاز اوست چشم‌پوشد و در ضمن این بخشش باعث شود فرد به زحمت و سختی بیفتد؛ درحالی‌که افراد بخشنده صرفاً اموال مازاد خود را می‌بخشند که هرچند ارزشمند و قابل‌تحسین است، ایثار نیست.

دو. اقدام داوطلبانه: اقدامات داوطلبانه و ایثار در ارادی بودن و نیک‌خواهی مشترک‌اند. اما از خودگذشتگی چشمگیری در اقدامات داوطلبانه وجود ندارد.

برخی مفاهیم هم هستند که مخالف ایثارند. مفاهیمی مانند خودخواهی، منفعت‌طلبی، و رقابت به این دلیل مخالف ایثارند که از خودگذشتگی در آن‌ها وجود ندارد.

یکی از ارکان مهم ایثار شناختی «انگیزه» است. چگونه یک فرد تصمیم می‌گیرد ایثار کند؟ یک ایثارگر بر مبنای چه انگیزه‌ای ایثار می‌کند؟ به صورت کلی می‌توان چهار انگیزه را برای ایثار سراغ گرفت:

یک. غریزه: یکی از انگیزه‌های ایثار غرایز انسانی است. مادری که برای فرزندش ایثار می‌کند از روی غریزه این کار را انجام می‌دهد.

دو. سنت: بسیاری از ایثارها را سنت پشتیبانی می‌کند و در قالب هنجارهای اجتماعی جامعه را تشویق می‌کند فراتر از وظیفه و مسئولیت و با از خودگذشتگی منافع جامعه را تأمین کند.

سه. عقلانیت: اصل بقا، که اصلی عقلانی است، فرد را تشویق می‌کند ایثار به خرج دهد تا باعث بقای گروه و گونه خود شود.

چهار. دین: بسیاری از ایثارگران انگیزه‌های دینی دارند. آن‌ها خود را فدای جامعه یا آرمان یا اهداف متعالی می‌کنند و دین را انگیزه اصلی خود می‌خوانند. بدون هیچ نوع تعصبی، به نظر می‌رسد این انگیزه از انگیزه‌های دیگر قوی‌تر و کارآمدتر باشد. نشانه آن هم این است که بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین ایثارها را از دین‌داران شاهد بوده‌ایم.

سرمایه اجتماعی

با مرور دیدگاه‌های مربوط به سرمایه اجتماعی می‌توان گفت سرمایه اجتماعی از سه بخش مجزا تشکیل شده است:

یک. شبکه متشکل از افراد مرتبط به هم که ساختار لازم برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را فراهم می‌سازد.

دو. اعتماد که در واقع عنصر اصلی سرمایه اجتماعی است و باعث پیوسته ماندن و فعالیت جمعی اعضای شبکه می‌شود.

سه. هنجارهای تقویت‌کننده اعتماد که اجازه نمی‌دهد اعتماد افراد و اعضای شبکه کاهش یابد یا به اعتماد افراد خیانت شود.

حال باید دید آیا این سه عنصر می‌توانند ایثار شناختی را در افراد تقویت کنند؟ به عبارت دیگر آیا با تقویت سرمایه اجتماعی می‌توانیم انتظار داشته باشیم که جامعه روحیه ایثارگری بیشتری پیدا کند؟ به نظر می‌رسد سرمایه اجتماعی حداقل دو ویژگی مهم دارد که می‌تواند با روحیه ایثارگری در ارتباط باشد؛ مبتنی بر دیگرخواهی بودن و ایجاد انسجام در جامعه.

یک. دیگرخواهانه بودن سرمایه اجتماعی: کنش‌هایی که منجر به تولید سرمایه اجتماعی می‌شود مستلزم گذشت از سود حداقلی و فعالیت‌های دیگرخواهانه است که مولد سرمایه اجتماعی است و به همین دلیل سازمان‌های داوطلبانه و گروه‌های بشردوستانه مهم‌ترین منابع

سرمایه اجتماعی جامعه به شمار می‌روند. این ویژگی می‌تواند به گسترش فرهنگ ایثار یاری رساند.

دو. ایجاد همبستگی و انسجام: یکی از نتایج مهم سرمایه اجتماعی، که البته در تقویت ایثار شناختی هم اثر دارد، افزایش انسجام است. انسجام عبارت است از میزان پیوستگی‌ای که اعضا در ارتباط با یکدیگر و نیز در ارتباط با گروه احساس می‌کنند. دنبال کردن هدف‌های مشترک یکی از ابزارهای مهمی است که باعث انسجام اعضای گروه می‌شود (بدار ۱۳۸۰: ۲۸۰).

سرمایه اجتماعی چسبی است که انسجام و به هم پیوستگی جوامع را تضمین می‌کند (فاین ۱۳۸۵: ۲۸۵). پاتنام اساس سرمایه اجتماعی را ایجاد همبستگی جامعه معرفی می‌کند (Lockhart 2005: 45). با افزایش زمینه همبستگی میان افراد جامعه، شرایط ایثار برای دیگری مهیا می‌شود.

چارچوب نظری برای پیوند ایثار شناختی و سرمایه اجتماعی

پس از مشخص شدن مفهوم ایثار و سرمایه اجتماعی نوبت به آن می‌رسد که سؤال اصلی پژوهش بررسی شود. سرمایه اجتماعی چگونه می‌تواند به تقویت ایثار شناختی در جامعه کمک کند؟ آیا سرمایه اجتماعی می‌تواند به افزایش ایثار در جامعه منجر شود؟ چگونه می‌توان بین سرمایه اجتماعی با مقوله ایثار پیوند برقرار کرد؟ برای ایجاد این پیوند به یک دستگاه نظری نیاز است که رابطه بین سرمایه اجتماعی و ایثار (شناختی) به صورت مشخص و معقول فصل‌بندی شود.

قبلاً اشاره شد که سرمایه اجتماعی سه رکن اعتماد و شبکه و هنجار است. متناسب با این سه رکن، می‌توان سه آیه در قرآن کریم پیدا کرد که می‌تواند رابط خوبی میان سرمایه اجتماعی و ایثار شناختی باشد. در ادامه این سه آیه بررسی می‌شود.

یک. مبارکه مخلصین

در آیات شریفه ۸ تا ۱۲ سوره مبارکه انسان نوعی از ایثارگری معرفی شده است که ناشی از ایمان به خداست: «و به [پاس] دوستی [خدا] بینوا و یتیم و اسیر را خوراک می‌دادند. ما برای خشنودی خداست که به شما می‌خورانیم و پاداش و سپاسی از شما نمی‌خواهیم. ما از پروردگارانمان از روز عبوسی سخت هراسناکیم. پس خدا [هم] آنان را از آسیب آن روز نگاه داشت و شادابی و شادمانی به آنان ارزانی داشت و به [پاس] آنکه صبر کردند بهشت و پرنیان پاداششان داد.»

این نوع ایثارگری، که با سرمایه اجتماعی هم در ارتباط است، از افرادی سرمی‌زند که برای جلب رضایت خداوند دیگران را بر خود برمی‌گزینند. این آیات شریفه روایت‌کننده ایثار اهل بیت^(ع) هستند. حضرت علی^(ع) و همسر و فرزندان گرامی‌شان سه روز روزه گرفتند و هر سه روز هنگام افطار همه خوراک خود را به نیازمندان بخشیدند. مشخص است آن‌ها که سراسر روز را با گرسنگی سرکرده بودند بیش از هر کس به خوراک خود نیاز داشتند؛ اما آن را به نیازمندان بخشیدند. این عمل معنای ایثار را با زیبایی هر چه تمام‌تر به تصویر می‌کشد. عمل این بزرگواران چند ویژگی ممتاز داشت. اول اینکه فراگیر بود و فارغ از موقعیت اقتصادی و نسب و مذهب، در قبال مسکین و یتیم و اسیر، انجام شد. منظور از اسیر در این آیه قرآن اسیرانی است که از مشرکان و کفار به قلمرو حکومت اسلامی در مدینه آورده می‌شدند. دوم اینکه این عمل سخاوت و بخشش عادی نبود و با چشم‌پوشی از یک نیاز شدید انجام شد. سوم اینکه انگیزه اصلی برای انجام دادن این عمل ایمان به خدای متعال بود. بنابراین، نتیجه مهمی که از این آیه شریفه می‌توان به دست آورد این است که اخلاص و ایمان به خدا عامل اصلی اعتماد نیکوکاران برای ایثار است.

دو. مبارکه مفلحون

واژه «ایثار»، با همان معنای مصطلح، فقط در آیه شریفه ۹ سوره مبارکه حشر آمده است: «و [نیز] کسانی که قبل از [مهاجران] در [مدینه] جای گرفته و ایمان آورده‌اند هر کس را که به سوی آنان کوچ کرده دوست دارند و نسبت به آنچه به ایشان داده شده است در دل‌هایشان حسدی نمی‌یابند و هرچند در خودشان احتیاجی [مبرم] باشد آن‌ها را بر خودشان مقدم می‌دارند و هر کس از خست نفس خود مصون ماند ایشان‌اند که رستگاران‌اند.»

این آیه مبارکه به این موضوع اشاره می‌کند که مسلمانان مکه پس از اینکه همراه پیامبر اعظم به مدینه مهاجرت کردند با فقر و نیاز شدید مواجه شدند. در این وضعیت برادران آن‌ها در مدینه ایثار کردند و به‌رغم اینکه خود فقیر بودند رفع نیاز آن‌ها را بر عهده گرفتند. نکته مهمی که در این آیه شریفه وجود دارد این است که خداوند، به جای فقر و مضیقه و حاجت و ...، از واژه «خصاصه» استفاده کرده که دارای لطافت است. به نظر می‌رسد خداوند می‌خواهد بفرماید آنچه در اختیار مهاجران گذاشته شد هم در مالکیت اهل مدینه بود هم خود به‌شدت بدان نیاز داشتند. اما

ایثار کردند. این ایثار در شبکه ارتباطی «اخوت» رخ داد. نهاد اخوت را پیامبر اکرم (ص) تعریف کرد و از اختصاصات اسلام است. اخوت رابطه ویژه میان اعضای جامعه اسلامی است که حقوق و تکالیفی را بر اعضای آن واجب می‌کند.

سرمایه اجتماعی بین برادران این‌گونه توصیف شده است: «آنها در برابر کفار شدید هستند و میان خود مهربان‌اند.» (فتح / ۲۹). سرمایه اجتماعی و رابطه میان آنها موجب می‌شود دشمنان و غیر عضوها را از میان خود طرد کنند. اما با یکدیگر رابطه قوی داشته باشند.

مؤمنان در قبال یکدیگر وظایفی دارند که موجب می‌شود هر چه بیشتر به هم نزدیک شوند. حقوق برادران ایمانی مانند خیرخواهی، عبادت از بیمار، قرض‌الحسنه، امر به معروف و نهی از منکر، یاری ستمدیدگان، احترام، و ... لازم است رعایت شوند. در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام (ص) آمده است: «مسلمان برادر مسلمان است. هرگز به او ستم نمی‌کند. دست از یاری‌اش برنمی‌دارد. و او را در برابر حوادث تنها نمی‌گذارد.» (مکارم شیرازی ۱۳۷۴: ۱۷۳). امام صادق (ع) درباره حقوق اخوت دینی فرمودند: «مؤمن برادر مؤمن و چشم او و راهنمای اوست. به او خیانت نمی‌کند و ستم بر او روا نمی‌دارد و او را فریب نمی‌دهد و اگر وعده‌ای به او داد خلف وعده نمی‌کند.» (طباطبایی ۱۳۶۳: ۴۷۳).

شبکه اخوت در واقع ارتباطی است که میان برادران ایمانی برقرار می‌شود و ایثار در این شبکه امکان وقوع دارد. خداوند در این آیه شریفه در توصیف روابط بین این برادران از واژه «یحبون» استفاده فرموده است که نشان می‌دهد رابطه میان این برادران بر مبنای حب و دوستی و عشق است.

ویژگی مهمی که در ایثار شناختی و پیش از وقوع عمل ایثار لازم است در افراد نهادینه شده باشد «عشق به برادران مؤمن» و «آمادگی برای بخشیدن حتی چیزی که به آن نیاز داریم» است که در این آیه شریفه بر آن تأکید شده است. اگر همین دو ویژگی در افراد یک جامعه نهادینه شود، قطعاً شاهد ایثار بسیار زیادی در جامعه خواهیم بود.

سه. مبارکه ابرار

آیه مبارکه ۹۲ سوره شریفه آل عمران از هنجار مهمی پرده برمی‌دارد که می‌تواند مبنای ایثار در

جامعه قرار گیرد: «هرگز به نیکوکاری نخواهید رسید تا از آنچه دوست دارید انفاق کنید و از هر چه انفاق کنید قطعاً خدا بدان داناست.»

در این آیه شریفه رسیدن به مقام ابرار مختص افرادی دانسته شده که از آنچه دوست دارند (مما تحبون) گذشت کنند. انفاق و بخشش از افراد بسیار سرمی‌زند. اما صرفاً ایثارگران هستند که حاضرند از آنچه خود دوست دارند صرف‌نظر کنند و آن را به دیگران ببخشند و آنچه دوست دارند می‌تواند شامل آسایش، راحتی، احساس امنیت، و ... هم باشد. یعنی ممکن است با بخشیدن بخشی از دارایی خود دچار سختی شوند و شرایط دشواری را تحمل کنند. اما خداوند افراد را ترغیب می‌کند که سختی‌ها را به جان بخرند و با ایثار کردن به مقام برّ و خوبی برسند. چنین عملی به خودسازی وسیع نیاز دارد و فقط کسانی که اسلام در عمق جان آن‌ها جای گرفته است می‌توانند این فداکاری را از خود نشان دهند. این افراد در بیان قرآن «ابرار» نامیده می‌شوند.

مردم مسلمان عموماً خوش‌قلب و آماده کمک به نیازمندان‌اند. این افراد اموال مازاد خود را به مستمندان تقدیم می‌کنند. اما عده کمی از مردم هستند که حاضرند نه اموال مازاد که آنچه را که بدان نیاز مبرم دارند ببخشند. صرفاً این افراد ایثارگر به مقام نیکوکاران واقعی می‌رسند. فردی که بتواند از نظر روحی خودسازی کند و چنین رشد کند حتماً نیکوکاری ممتاز است.

ایثارگران که از اموالی که مورد علاقه آن‌هاست می‌گذرند و آن را در اختیار سایرین قرار می‌دهند نقش بسیار ویژه‌ای در حفظ سرمایه اجتماعی دارند. این دسته از مؤمنان به تعبیر قرآن گروه «برّ» هستند. وجود گروه برّ در جامعه موجب می‌شود سرمایه اجتماعی همواره رو به افزایش رود و از اضمحلال آن جلوگیری شود. زیرا زمانی که افراد در جامعه از برقراری رابطه اعتماد‌آمیز طفره برونند سرمایه اجتماعی شروع به کاهش می‌کند. اما در این زمان گروه برّ هنوز به ایثار و برقراری اعتماد ادامه می‌دهند. اینان، حتی اگر از اعتماد خود بازخورد مثبت نگیرند، دلسرد نمی‌شوند و همچنان با اعتماد کردن به جامعه نفع می‌رسانند. اینجا اعتماد یک‌طرفه برقرار شده است و جریان نفع‌رسانی یک‌سویه است. ایثارگر سعی می‌کند با همه وجود به فرد مقابل منفعت برساند و به او اعتماد کند؛ بدون اینکه از طرف مقابل اعتماد متقابلی صورت گرفته باشد. در این

شرایط سرمایه اجتماعی همچنان سالم و بدون کاستی باقی می‌ماند و در صورتی که طرف مقابل هم شروع به برقراری اعتماد کند سرمایه اجتماعی بیشتر افزایش می‌یابد. بنابراین می‌توان ایثارگران گروه برّ را پاسداران سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی نامید؛ افرادی که در مواقع حساس و بحرانی از سرمایه اجتماعی محافظت می‌کنند و بر گسترش آن اهتمام دارند. بر اساس سه آیه شریفه‌ای که تشریح شد سرمایه اجتماعی، اگر بتواند بر مبنای هنجار «گذشتن از آنچه دوست دارید و به آن نیاز دارید» اعتمادی فراگیر در شبکه اخوت جاری کند، می‌تواند زمینه ایثار اجتماعی را فراهم سازد.

شکل ۱. چارچوب نظری ارتباط میان سرمایه اجتماعی و ایثار

نتیجه

در این پژوهش تلاش شد به این موضوع پرداخته شود که چگونه می‌توان با تقویت سرمایه اجتماعی ایثار را در جامعه گسترش داد. برای پاسخ به این سؤال سرمایه اجتماعی و ابعاد آن بررسی شد. ایثار به دو بخش ایثار شناختی و ایثار رفتاری تقسیم شد و ایثار شناختی احساس

از خودگذشتگی یا مهم‌تر دانستن بهروزی دیگران نسبت به بهروزی خود تعریف و انگیزه‌های مؤثر در آن بررسی شد. تأکید بر این است که برای گسترش ایثار در جامعه لازم است ایثار شناختی تقویت شود. اگر ایثار شناختی و روحیه ایثار در افراد جامعه نهادینه شود، در سطح جامعه فرهنگ ایثار ترویج و گسترش می‌یابد. آنچه مانع از گسترش فرهنگ ایثار می‌شود عدم باور و نهادینه نشدن ایثار شناختی در جامعه است. افراد به «سوژه‌های خودمحور منفعت‌طلب» تبدیل شده‌اند که تلاش می‌کنند فارغ از دیگران بیشترین لذت و سود را کسب کنند و احساس مسئولیت در قبال سایر اعضای جامعه کاهش یافته است. تا زمانی که افراد احساس نکنند بهروزی دیگران مهم است (ایثار شناختی) و برای اینکه دیگران بهتر زندگی کنند حاضر نباشند از منافع و لذت‌های خود بگذرند، نمی‌توان انتظار داشت ایثار (رفتاری) در جامعه افزایش یابد.

در این پژوهش سعی شد الگویی نظری برای رسیدن به ایثار شناختی معرفی شود که متشکل از سه جزء است. این اجزا، که در واقع عناصر اصلی سرمایه اجتماعی هستند، باعث پیوند افراد به یکدیگر می‌شوند و ایثار شناختی تولید می‌کنند. اجزای این مدل نظری عبارت‌اند از:

یک. ساختار اخوت که اعضای جامعه را برادران ایمانی یکدیگر معرفی می‌کند و بنابراین امکان فداکاری و ایثار بالقوه را در آن‌ها فراهم می‌آورد.

دو. اعتمادی که در این شبکه جریان دارد مبتنی بر ایمان به خداست. معمولاً اعتماد از آزمون و خطا حاصل می‌شود. زمانی که فرد الف چند بار با فرد ب تعامل می‌کند و درمی‌یابد که این تعامل آسیبی به او نمی‌زند کم‌کم میان آن دو اعتماد برقرار می‌شود. اما در این مدل از سرمایه اجتماعی، یعنی اعتماد موجود در شبکه اخوت، اعضا بر اساس ایمانی که به وعده‌های الهی دارند به یکدیگر اعتماد می‌کنند. چون خداوند وعده داده است که این اعتماد را با پاداش مناسب جبران کند. بنابراین، حتی اگر به اعتماد این افراد خیانت شود، باز به دلیل پاداش الهی ضرری متوجه فرد نخواهد شد. این نوع نگاه انگیزه اعتماد در شبکه اخوت را در حد بسیار بالا فراهم می‌آورد و زمینه‌ساز ایثار می‌شود.

سه. دو هنجار اساسی در این شبکه حاکم است که باعث می‌شود ایثار امکان وقوع داشته باشد؛ اول گذشتن از آنچه دوست دارید و دوم گذشتن از آنچه به آن نیاز دارید. این دو هنجار، که

توصیه‌ای دینی به مؤمنان در شبکه اخوت است، باعث می‌شود انگیزه برای ایثار افزایش یابد. چارچوب نظری پیشنهادشده در این پژوهش اعتمادی فراگیر و متکی بر ایمان به خدا را بر اساس هنجار گذشتن از آنچه دوست دارید و به آن نیاز دارید در شبکه اخوت جاری می‌کند و ایثار را در جامعه گسترش می‌دهد.

پیشنهاد

برخی دلالت‌های سیاست‌گذارانه برای گسترش ایثار شناختی بر اساس چارچوب نظری ارائه‌شده در این پژوهش:

۱. برانگیختن احساس وظیفه در برابر دیگران: هر فرد در جامعه باید احساس کند که نسبت به سایرین مسئول است. جامعه‌ای که پر از افراد منفعت‌طلب و سودجو باشد هرگز نمی‌تواند شاهد ایثار باشد.
۲. برتری دادن و ادای احترام به ایثارگران: ایثارگران باید تشویق و تحسین شوند. اعضای جامعه، به‌خصوص جوانان، باید ببینند که ایثارگران مورد احترام‌اند. اینکه صرفاً قهرمانان ورزشی یا ثروتمندان یا بازیگران تحسین شوند جامعه را به سمت منفعت‌طلبی و رشد فردی سوق می‌دهد.
۳. حفظ نگاه غیرمادی به ایثارگران: امتیازهای مادی تعلق‌گرفته به ایثارگران، که صد البته با نگاه خیرخواهانه بوده، آسیب زیادی به ایثار شناختی زده است. حتی کندذهن‌ترین افراد جامعه همواره باید این احساس را داشته باشند که ایثار قابل جبران با پول و حمایت مادی نیست و ما به ایثارگران مدیون و بدهکار ابدی هستیم. اگر این تصور شکل بگیرد که با دادن سهمیه دانشگاه به فرزندان شهید گوشه‌ای از ایثار این افراد جبران شده است ایثار از معنای خود خالی می‌شود و کم‌کم به مفهومی بیگانه در جامعه تبدیل می‌شود و معامله به نظر می‌رسد.
۴. جلوگیری از احساس مفت‌بری با گوشزد کردن جایگاه معنوی ایثارگران نزد خدای متعال: یکی از آسیب‌های مهمی که ایثار شناختی را تهدید می‌کند احساس مفت‌بری است. طبیعی است که فرد در مرحله ایثار از خود بپرسد: «چرا من ایثار کنم و سایر افراد جامعه بدون

هزینه از منفعت برخوردار شوند؟». مثلاً یک مرزبان از خود پرسد: «چرا من بیش از وظیفه جان خود را به خطر بیندازم تا افرادی که در تهران هستند به عیش خود ادامه دهند؟». قطعاً این قبیل افکار باعث می‌شود ایثار شناختی و انگیزه ایثار تضعیف شود و تمایل به ایثار کاهش یابد. به نظر می‌رسد گوشزد کردن این نکته به شکل‌های مختلف که خداوند پاداش ایثار را می‌دهد و قدردانی مردم جامعه هم جبران‌کننده ایثار نیست بتواند بر احساس مفت‌بری غلبه کند.

۵. گسترش سرمایه اجتماعی: همان‌طور که در این پژوهش بررسی شد سرمایه اجتماعی برای افزایش ایثار اجتماعی ضروری است. سرمایه اجتماعی با ایجاد انسجام و حس دگرخواهی زمینه را برای ایثار فراهم می‌سازد. بنابراین، لازم است برای حفظ و نگاهبانی از ایثار شناختی از زوال و کاستن سرمایه اجتماعی در جامعه جلوگیری شود.

۶. سیاست‌های رسانه‌ای برای تقدیر از ایثارگران: رسانه‌ها بخش عظیمی از ذهنیت مردم را می‌سازند و بنابراین برای گسترش ایثار شناختی نقش مهمی دارند. تحریک احساسات «غرور» ناشی از ایثار و «شرم» ناشی از کوتاهی از ایثار باعث می‌شود افراد جامعه برای ایثار آمادگی روانی پیدا کنند.

۷. قدردانی مردم‌محور از ایثارگران به جای تمجیدهای دولتی: جامعه نباید احساس کند تقدیر از ایثار با اهداف و اغراض ایدئولوژیک و جناحی و دولتی انجام می‌گیرد.

منابع

قرآن کریم.

۱. الوانی، مهدی؛ علی سید نقوی (۱۳۸۱). «سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها»، مدیریت، س ۹، ش ۳۳ و ۳۴.
۲. بدار، لوک (۱۳۸۰). *روان‌شناسی اجتماعی*، مترجم: حمزه گنجی، تهران، ساوالان.
۳. بوردیو، پیر (۱۳۸۰). *نظریه کنش*، مترجم: مرتضی مردیها، تهران، نقش و نگار.
۴. تاج‌بخش، کیان (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی*، اعتماد، توسعه، و دموکراسی، تهران، شیرازه.
۵. التلمسانی، عقیف‌الدین سلیمان بن علی (۱۳۷۱). *شرح منازل السائرین التلمسانی*، قم، بیدار، ج ۱.
۶. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). *المیزان*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱۸.
۷. فاین، بن (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی و نظریه اجتماعی*، مترجم: م. ک. سروریان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۸. محسنی، محسن؛ احد فرامرز قراملکی (۱۳۹۵). «تحلیل تطبیقی تاریخ مفهوم ایثار نزد دانشمندان مسلمان تا قرن هفتم»، *پژوهشنامه اخلاق*، د ۹، ش ۳۳، صص ۴۷ - ۶۴.
۹. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۷). *میزان الحکمت*، تهران، دارالحدیث.
۱۰. مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب (۱۴۲۶). *تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق*، قم، زاهدی.
۱۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

References

1. Coleman, J. (1988). Social Capital and Schools, *The Educational Digest*, 53(8), pp 6-9..
2. Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*, Cambridge: Harvard University Press.
3. Field, J. (2003). *Social Capital*, London: Routledge Pub.
4. Greeley, A. (1997). Coleman revisited: Religious Structure as a source of Social capital, *The American Behavioral scientist*, 40(5), pp 587-594. .
5. Lockhart, W. H. (2005). Building Bridges and Bonds, *Sociology of religion*, Washington, 66(1), pp 45-60.
6. Portes, A. & Landolt, P. (1996). The down Side of Social Capital, *American Prospect*, 26 (May-June), pp 18-21.
7. Quran-al-karim

8. Alwani, Mahdi; Sayed Naqvi, Ali (2002). Social Capital: Concepts and Theories, *Management Quarterly*, Volume 9, Numbers 33 and 34.
9. Bedar, Luc ; Deziel, Josee ; Lamarche, Luc (2001). Introduction à la psychologie sociale (Social psychology), Translator: Hamzeh Ganji, Tehran: Savalan Publishing.
10. Bourdieu, Pierre (2001). Practical Reason: On the Theory of Action, Translator: Morteza Mardiha, Tehran: Naghsh va Negar Publications.
11. Fain, Ben (2006). Social Capital and Social Theory, Translator: M.K. Soroorian, Tehran: Research Institute for Strategic Studies.
12. Makarem Shirazi, Nasser (1995). Tafsir Nemooneh, Tehran: Islamic Books House.
13. Miskawayh, Abū Alī Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ya'qūb ibn (2005). Tahdhib al'Akhlaq wa Tathir al'Araq, Qom: Zahedi.
14. Mohammadi Rey-shahri, Mohammad (1998). Mizan al-Hikmat, Tehran: Daar al-Hadith.
15. Mohseni, Mohsen; Faramarz Gharamaleki, Ahad (2016). Comparative analysis of the history of the concept of Altruism among Muslim scholars up to the seventh century, *Journal of Ethics*, Volume 9, Number 33, pp. 64-47.
16. Tabatabai, Mohammad Hussein (1985). Al-Mizan, Volume 18, Qom: Islamic Publications Office.
17. Tajbakhsh, Kian (2006). Social Capital, Trust, Development and Democracy, Tehran: Shirazeh Publications.
18. Telmasani, Afifuddin Suleiman Ibn Ali (1992). Description of the houses of other pilgrims, the first volume, Qom: Bidar Publication
19. Latin:
20. Coleman, J. (1988). Social Capital and Schools, *The Educational Digest*, 53(8), pp 6-9..
21. Coleman, J. (1990). Foundations of Social Theory, Cambridge: Harvard University Press.
22. Field, J. (2003). Social Capital, London: Routledge Pub.
23. Greeley, A. (1997). Coleman revisited: Religious Structure as a source of Social capital, *The American Behavioral scientist*, 40(5), pp 587-594. .
24. Lockhart, W. H. (2005). Building Bridges and Bonds, *Sociology of religion*, Washington, 66(1), pp 45-60.
25. Portes, A. & Landolt, P. (1996). The down Side of Social Capital, *American Prospect*, 26 (May-June), pp 18-21.